

Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

Τόμ. 13, Αρ. 1 (2024)

Τεύχος 13

παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

διεθνής περιοδική έκδοση παιδαγωγικών προβληματισμών

Θεματικός Τόμος: Διαπολιτισμική Εκπαίδευση
Επιμέλεια: Ελένη Σκούρτου, Κωνσταντίνος Βρατούλης, Αλβίζος Σοφός

Τεύχος 13, 2024

Χατζηδάκη, Ασπασία (2020). Διδάσκοντας δίγλωσσα παιδιά Θεωρητικά ζητήματα και εκπαιδευτικές προσεγγίσεις, Αθήνα: Πεδίο

Ελένη Σκούρτου

doi: [10.12681/revmata.37710](https://doi.org/10.12681/revmata.37710)

Copyright © 2024, Ελένη Σκούρτου

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σκούρτου Ε. (2024). Χατζηδάκη, Ασπασία (2020). Διδάσκοντας δίγλωσσα παιδιά Θεωρητικά ζητήματα και εκπαιδευτικές προσεγγίσεις, Αθήνα: Πεδίο. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 13(1).
<https://doi.org/10.12681/revmata.37710>

Οικογενειακές γλωσσικές πολιτικές Αλβανών μεταναστών: το σύνθετο τοπίο της γλωσσικής χρήσης ανάμεσα σε γονείς και παιδιά

Ασπασία Χατζηδάκη & Δήμητρα Τζωρτζινάκη
Πανεπιστήμιο Κρήτης Εκπαιδευτικός, ΜΔΕ
aspahatz@uoc.gr & ptdep353@edc.uoc.gr

Abstract

The paper presents a small-scale study on eight families of Albanian immigrants living in Crete, Greece, and their family language policies. The study draws from Bernard Spolsky's framework and more recent approaches which foreground the children's agency in shaping the family's language policies. Our findings corroborate previous research among Albanian families in Greece showing that despite the dominance of the Greek language among second-generation speakers, the ethnic language is still very much in use in many families. In this paper we focus on the various patterns which arise with regard to communication between parents and children and on the ways in which the children's language dominance and preference seem to interfere with the parents' desires to maintain the ethnic language at home.

Λέξεις-κλειδιά: Οικογενειακή Γλωσσική Πολιτική, Αλβανοί μετανάστες

1. Εισαγωγή

Η διερεύνηση ζητημάτων σχετικών με τη βιωσιμότητα μειονοτικών γλωσσών απασχολεί εδώ και δεκαετίες την επιστημονική έρευνα. Τα τελευταία είκοσι χρόνια η διερεύνηση αυτή έχει στραφεί στο μικρο-επίπεδο και συγκεκριμένα στον ρόλο που διαδραματίζει η *οικογένεια* ως προς την ανάπτυξη δι/πολυγλωσσίας στα νεότερα μέλη της ή μη και στην ενδεχόμενη διατήρηση των 'μειονοτικών' γλωσσών. Η οικογένεια αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς φορείς κοινωνικοποίησης, στο πλαίσιο της οποίας λαμβάνονται αποφάσεις για το ποιες γλώσσες θα κατακτήσει το παιδί, με ποια σειρά και με ποιον τρόπο. Ιδιαίτερα σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα η οικογένεια παρουσιάζεται ως κρίσιμος χώρος χρήσης διατήρησης της εθνοτικής γλώσσας (Spolsky, 2012). Με αυτήν την αφετηρία, διάφοροι ερευνητές και ερευνήτριες υποστήριξαν την ανάγκη για διερεύνηση των γλωσσικών πολιτικών που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της οικογένειας, κάτι που οδήγησε στην ανάδυση του διεπιστημονικού πεδίου της Οικογενειακής Γλωσσικής Πολιτικής (εφεξής ΟΓΠ).

Το παρόν άρθρο παρουσιάζει τα ευρήματα μιας έρευνας μικρής κλίμακας που προσπαθεί να ρίξει φως στις γλωσσικές πολιτικές οκτώ οικογενειών αλβανικής καταγωγής που κατοικούν στην Κρήτη. Η συγκεκριμένη έρευνα έρχεται να συνεισφέρει στην αρκετά εκτεταμένη διερεύνηση σχετικών ζητημάτων στην Ελλάδα, καινοτομώντας ως προς το ότι μελετά και προσπαθεί να αναδείξει και την οπτική των ίδιων των παιδιών. Στην παρούσα δημοσίευση θα αναφερθούμε μόνο στα ευρήματα που αφορούν την ενδο-οικογενειακή επικοινωνία και τον ρόλο που διαδραματίζουν τα παιδιά στις σχετικές πρακτικές.

2. Θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας

2.1 Η μελέτη των οικογενειακών γλωσσικών πολιτικών ως επιστημονικό πεδίο

Το επιστημονικό πεδίο της Οικογενειακής Γλωσσικής Πολιτικής εμφανίζεται περίπου στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα ως ένα διεπιστημονικό πεδίο που στηρίζεται σε προγενέστερα, με μακρά θεωρητική και εμπειρική παράδοση. Κάποια από αυτά είναι η μελέτη

της *γλωσσικής πολιτικής* (language policy), της *ταυτόχρονης κατάκτησης δύο γλωσσών* από το παιδί (bilingual child acquisition), της *γλωσσικής κοινωνικοποίησης* (language socialization), καθώς και των φαινομένων της *γλωσσικής διατήρησης* και της *γλωσσικής μεταστροφής* (language maintenance/language shift) (King, 2016· Lanza & Lomeu Gomes, 2020). Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκονται οι μεμονωμένες οικογένειες και οι προσπάθειές τους να διαπραγματευτούν τα σύνθετα ζητήματα που αφορούν τη γλωσσική κατάκτηση και χρήση από τα μέλη τους. Η διερεύνηση των προσπαθειών αυτών (ως ‘γλωσσικών πολιτικών’) είναι εξαιρετικά σημαντική καθώς διαμορφώνουν τη γλωσσική ανάπτυξη των παιδιών τους, συνδέονται με την επιτυχία τους στο σχολείο, και σε συλλογικό επίπεδο καθορίζουν τη μελλοντική πορεία μειονοτικών γλωσσών (King, Fogle, & Logan-Terry, 2008:907).

Αρχικά, η οικογενειακή γλωσσική πολιτική αντιμετώπιστηκε ως εμπρόθετος και ρητός σχεδιασμός εκ μέρους των γονέων, αλλά πλέον σήμερα η μελέτη της συμπεριλαμβάνει και τη διερεύνηση της *έμμεσης και της άρρητης* φύσης της οικογενειακής γλωσσικής πολιτικής (Curdt-Christiansen, 2018· Palviainen, 2020). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις σύγχρονες τάσεις στην ΟΓΠ, η έρευνα εστιάζει στο πώς το μεταβαλλόμενο περιβάλλον των κοινωνιών της παγκοσμιοποίησης επιδρά πάνω στην οικογένεια, πώς επηρεάζει τη διαμόρφωση των βιωμάτων και των διγλωσσικών εμπειριών των μελών της, καθώς και πώς αυτή η επίδραση γίνεται αντιληπτή και νοηματοδοτείται από την ίδια την οικογένεια (Curdt-Christiansen, 2018· Lanza & Lomeu Gomes, 2020). Στο πνεύμα αυτό, η γλωσσική πολιτική κάθε οικογένειας θεωρείται ένα δυναμικό και ρευστό πεδίο το οποίο υπόκειται σε αλλαγές και γίνεται αντικείμενο συνεχούς διαπραγμάτευσης από τα μέλη της τόσο με ρητούς όσο και με υπόρητους τρόπους (Fogle & King, 2013).

Σε αυτό το νέο πλαίσιο, έχει διαφοροποιηθεί και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει η έρευνα τον ρόλο του παιδιού εντός του χώρου της οικογένειας. Πλέον το παιδί δε θεωρείται μόνον αποδέκτης των αποφάσεων των γονέων αλλά και συνδιαμορφωτής της οικογενειακής γλωσσικής πολιτικής. Το παιδί προσλαμβάνεται ως μέλος της οικογένειας με τις δικές του διγλωσσικές εμπειρίες και βιώματα, το οποίο μπορεί να νοηματοδοτεί με τον δικό του τρόπο τη γλωσσική πολιτική, να την αποδέχεται, να την επαναδιαπραγματεύεται και να τη συνδιαμορφώνει (Fogle & King, 2013· Smith-Christmas, 2020). Για παράδειγμα, συχνά τα παιδιά είναι αυτά που θα εισαγάγουν ή θα εμποδίσουν τη χρήση της πλειονοτικής γλώσσας στο οικογενειακό περιβάλλον, δρώντας έτσι ως *φορείς αλλαγής* (agent of change), κατά τον Spolsky (2004). Πέραν τούτου, ενδέχεται τα παιδιά να τοποθετούνται ρητά ή άρρητα απέναντι στις προσπάθειες των γονέων τους να διατηρήσουν τη μειονοτική γλώσσα ασκώντας κριτική ή κάνοντας σχόλια για τις γλώσσες, τη σημασία που τους αποδίδουν και τις πρακτικές των γονέων τους (Smith-Christmas, 2020· Wilson, 2020). Τέλος, ως ένδειξη αυτενέργειας μπορεί να θεωρηθεί και η ρητή προσπάθεια των ίδιων των παιδιών να διατηρήσουν τη μειονοτική γλώσσα (Chatzidaki & Maligkoudi, 2023· Smith-Christmas, 2020).

Όπως το πιο επιδραστικό θεωρητικό πλαίσιο, ειδικά για την πρώτη περίοδο της ΟΓΠ, είναι το μοντέλο του Bernard Spolsky (2004· 2009), το οποίο εκκινεί θεωρητικά από το επιστημονικό πεδίο της Γλωσσικής Πολιτικής. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, η οικογενειακή γλωσσική πολιτική *απαρτίζεται* από τρεις συνιστώσες: τις *γλωσσικές πρακτικές* (language practices), τις *γλωσσικές ιδεολογίες ή πεποιθήσεις* (language ideologies and beliefs) και τη *γλωσσική διαχείριση* (language management). Με τον όρο *γλωσσικές πρακτικές* ο Spolsky αναφέρεται στις παρατηρήσιμες συμπεριφορές, στις συνήθειες γλωσσικές επιλογές των μελών της οικογένειας σε συγκεκριμένες επικοινωνιακές περιστάσεις, καθώς και σε ζητήματα γλωσσικής ικανότητας (λ.χ. ποιες δεξιότητες έχουν αναπτύξει τα παιδιά στη μειονοτική γλώσσα και σε ποιο βαθμό). Οι *γλωσσικές ιδεολογίες* αφορούν τις απόψεις των ομιλητών/τριών για την αισθητική, τη συμβολική και την οικονομική αξία των γλωσσών του ρεπερτορίου τους, την καταλληλότητα χρήσης τους σε διάφορους χώρους, καθώς και τη σημασία που αποδίδουν στη διατήρηση και μετάδοση των γλωσσών που δεν έχουν ισχύ και γόητρο στην κοινωνία στην οποία ζουν (Spolsky, 2004:5). Όσον αφορά τη *γλωσσική διαχείριση*, πρόκειται για την προσπάθεια κάποιου ατόμου ή κάποιας ομάδας που έχει -ή ισχυρίζεται ότι έχει- εξουσία πάνω σε άλλα άτομα (λ.χ. γονείς-παιδιά) να επηρεάσει και να διαμορφώσει τις γλωσσικές πρακτικές και ιδεολογίες τους (Spolsky, 2009:4). Ως γλωσσική διαχείριση θα μπορούσε να εκληφθεί λ.χ. η επιμονή κάποιου γονέα στο να χρησιμοποιεί το παιδί του/της τη γλώσσα της χώρας

καταγωγής μαζί του/της ή στο σπίτι γενικά, η συστηματική παροχή ερεθισμάτων και η καλλιέργεια πρακτικών γραμματισμού στη γλώσσα αυτή, ή η εγγραφή του παιδιού σε κάποιο ‘σχολείο’ όπου να παρακολουθεί μαθήματα της συγκεκριμένης γλώσσας.

Στην έρευνά μας βασιστήκαμε στην τυπολογία του Spolsky για να περιγράψουμε την υφιστάμενη οικογενειακή γλωσσική πολιτική στις οικογένειες του δείγματος. Ωστόσο, αξιοποιήσαμε και νεότερες προσεγγίσεις στην ΟΓΠ, προσπαθώντας να διερευνήσουμε το πώς γονείς και παιδιά αλληλεπιδρούν για να συνδιαμορφώσουν τις οικογενειακές γλωσσικές πρακτικές στο πλαίσιο της εκάστοτε οικογένειας.

2.2 Έρευνες για την ΟΓΠ οικογενειών από την Αλβανία που ζουν στην Ελλάδα

Ως η μεγαλύτερη αριθμητικά ομάδα μεταναστών στην Ελλάδα, οι οικογένειες με καταγωγή από την Αλβανία μελετήθηκαν εκτενώς τα τελευταία είκοσι χρόνια ως προς την ανάπτυξη ή/και τη διατήρηση της διγλωσσίας. Πολλές έρευνες με κοινωνιο-γλωσσολογικό προσανατολισμό τεκμηριώνουν εκτεταμένη γλωσσική μεταστροφή υπέρ της ελληνικής γλώσσας ειδικά στη δεύτερη γενιά ομιλητών/τριών (βλ. λ.χ. Chatzidaki & Maligkoudi, 2013· Gogonas, 2009). Παράλληλα, ωστόσο, αρκετές έρευνες αναδεικνύουν πως η εθνοτική γλώσσα εξακολουθεί να χρησιμοποιείται στην καθημερινή επικοινωνία, παρά την αδιαμφισβήτητη επικυριαρχία της Ελληνικής, ενώ η επιθυμία να διατηρηθεί και στη νέα γενιά παραμένει ισχυρή σε μεγάλο αριθμό οικογενειών (Chatzidaki & Maligkoudi, 2013· 2023· Chatzidaki et al., 2021· Gkaintartzi et al., 2014).

Ένα σημαντικό μέτρο προς την κατεύθυνση της εκμάθησης της εθνοτικής γλώσσας αποτελούν τα αλβανικά ‘κοινοτικά σχολεία’ που έχουν ιδρυθεί από συλλόγους γονέων σε διάφορα σημεία της χώρας και στα οποία πραγματοποιείται για λίγες ώρες την εβδομάδα διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας και στοιχείων πολιτισμού (Maligkoudi, 2013). Καθώς όμως ο αριθμός τους παραμένει μικρός αναλογικά με το πλήθος των οικογενειών με καταγωγή από την Αλβανία, η οικογενειακή γλωσσική πολιτική αποτελεί βασικό παράγοντα για τον βαθμό ανάπτυξης και διατήρησης της αλβανικής γλώσσας, και στο πεδίο αυτό στοχεύει να συμβάλει η παρούσα έρευνα.

3. Η έρευνα

Με βάση τα παραπάνω, τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας διαμορφώθηκαν ως εξής:

- α) Ποια είναι η γλωσσική επάρκεια γονέων και παιδιών στις δύο γλώσσες τους;
- β) Ποια είναι τα μοτίβα γλωσσικής χρήσης που παρατηρούνται στην οικογένεια;
- γ) Ποιες είναι οι γλωσσικές ιδεολογίες γονέων και παιδιών αναφορικά με την αλβανική και την ελληνική γλώσσα;
- δ) Ποιες είναι οι πρακτικές γλωσσικής διαχείρισης ως προς την ελληνική και την αλβανική γλώσσα;

Λόγω του περιορισμένου χρόνου στον οποίο έπρεπε να γίνει η έρευναⁱⁱ, αποφασίστηκε η συλλογή των δεδομένων να γίνει με συνεντεύξεις και να αφορά έναν περιορισμένο αριθμό οικογενειών στις οποίες η ερευνήτρια να έχει εύκολη πρόσβαση. Έτσι, το τελικό δείγμα αποτελούν οκτώ οικογένειες Αλβανών μεταναστών με τόπο κατοικίας το Ρέθυμνο ή το Ηράκλειο Κρήτης, οι οποίες πληρούσαν τα εξής κριτήρια:

- 1) είχαν χρόνο παραμονής στην Ελλάδα μεγαλύτερο των επτά χρόνων και
- 2) είχαν τουλάχιστον ένα παιδί εφηβικής ηλικίας.

Ειδικά για τα παιδιά, έγινε προσπάθεια να συμπεριληφθούν στο δείγμα τόσο έφηβοι που έχουν παρακολουθήσει οργανωμένα μαθήματα αλβανικής γλώσσας όσο και άλλοι που δεν συμμετείχαν σε τέτοια μαθήματα.

Οι οικογένειες εντοπίστηκαν από την ερευνήτρια μέσω ποικίλων διαύλων: μία οικογένεια προσεγγίστηκε με διαμεσολαβητή τον υπεύθυνο για τη λειτουργία του αλβανικού κοινοτικού σχολείου στο Ηράκλειο, τρεις οικογένειες είχαν παιδιά που φοιτούσαν σε φροντιστήριο αγγλικών με ιδιοκτήτη ένα άτομο γνωστό στην ερευνήτρια, ενώ οι τελευταίες

τέσσερις οικογένειες βρέθηκαν με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας (snowball sampling) μέσω κοινών γνωστών. Σε όλες τις περιπτώσεις, υπήρξε τηλεφωνική επικοινωνία και ενημέρωση των γονέων και των παιδιών για τους σκοπούς της έρευνας και την τήρηση των κανόνων επιστημονικής δεοντολογίας, όπως είναι η χρήση ψευδωνύμων.

Με εξαίρεση μία οικογένεια που κατοικούσε στο Ηράκλειο, όλες οι άλλες διέμεναν είτε σε χωριά του Δήμου Ρεθύμνου είτε -οι περισσότερες- στην πόλη του Ρεθύμνου. Σχετικά με τη διάρκεια παραμονής τους στην Ελλάδα, για τους άντρες αυτή κυμαίνεται ανάμεσα σε 22 και 30 έτη, ενώ για τις γυναίκες από 13 έως 30 έτη. Οι περισσότεροι γονείς είναι τελειόφοιτοι υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Αλβανία, ενώ στην Ελλάδα απασχολούνται στον ιδιωτικό τομέα, ως τεχνίτες ή ξενοδοχοϋπάλληλοι ως επί το πλείστον.

Όλα τα παιδιά, έξι κορίτσια και δύο αγόρια, έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα. Οι ηλικίες τους κυμαίνονται από 13 έως 17 ετών (βλ. Πίνακα 1) και έχουν όλα από έναν αδερφό ή αδερφή. Η γλωσσική επάρκεια όλων των παιδιών στην ελληνική γλώσσα χαρακτηρίζεται από γονείς και παιδιά ως 'πολύ καλή'. Από τα οκτώ παιδιά μόνο τρία έχουν παρακολουθήσει ή παρακολουθούν μαθήματα αλβανικών: η Ισαβέλλα έκανε μαθήματα για δύο χρόνια, η Ελένη και η Σουζάνα συνεχίζουν για δεύτερο χρόνο. Όσον αφορά τις δεξιότητες που έχουν αναπτύξει στα αλβανικά, με βάση τις απαντήσεις των ίδιων των παιδιών αλλά και των γονέων τους διαμορφώσαμε τις ακόλουθες τρεις ομάδες:

Πρώτη ομάδα: Παιδιά με αρκετά ανεπτυγμένες δεξιότητες τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο, και μάλιστα χωρίς να έχουν παρακολουθήσει μαθήματα ή να έχουν λάβει κάποια καθοδήγηση από τους γονείς (Κλεβίστ, Έντι, Κατερίνα).

Δεύτερη ομάδα: Παιδιά με αρκετά ανεπτυγμένες δεξιότητες στον προφορικό λόγο και στην κατανόηση του γραπτού αλλά με «μέτριο» επίπεδο στην παραγωγή γραπτού λόγου (Ισαβέλλα, Λέα).

Τρίτη ομάδα: Παιδιά που κατανοούν μεν προφορικό λόγο στα αλβανικά αλλά έχουν αδυναμίες στην παραγωγή προφορικού λόγου αλλά και στις δεξιότητες γραπτού λόγου (Ελένη, Σουζάνα, Κλαούντια).

Ο παρακάτω πίνακας παρέχει με σχηματική μορφή κάποιες πληροφορίες για τα παιδιά του δείγματος.

Πίνακας 1. Τα παιδιά των οικογενειών που συμμετέχουν στην έρευνα

Όνομα ¹	Ηλικία/Τάξη	Τόπος κατοικίας	Φοίτηση σε κοινοτικό σχολείο
Ισαβέλλα	17, Β' Λυκ.	Ηράκλειο	Ναι (2 έτη)
Κατερίνα	16, Β' Λυκ.	Ρέθυμνο (πόλη)	---
Σουζάνα	15, Γ' Γυμν.	Ρέθυμνο (πόλη)	Ναι (1 έτος)
Κλεβίστ	15, Α' Λυκ.	Ρέθυμνο (πόλη)	---
Λέα	15, Α' Λυκ.	Ρέθυμνο (πόλη)	---
Έντι	15, Γ' Γυμν.	Ρέθυμνο (χωριό)	---
Κλαούντια	13, Α' Γυμν.	Ρέθυμνο (χωριό)	---
Ελένη	13, Α' Γυμν.	Ρέθυμνο (πόλη)	Ναι (1 έτος)

Το ερευνητικό εργαλείο το οποίο αξιοποιεί η συγκεκριμένη έρευνα για τη συλλογή των δεδομένων είναι αυτό της ημιδομημένης συνέντευξης. Το συγκεκριμένο εργαλείο επιλέχθηκε αφενός επιτρέπει να αναδειχθεί η προσωπική 'φωνή' των υποκειμένων και, αφετέρου, με την ύπαρξη ενός αριθμού προκαθορισμένων ερωτήσεων οι οποίες περιορίζουν ως έναν βαθμό το εύρος και την ανοιχτότητα της συνέντευξης, διευκολύνει τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων από νέους ερευνητές και ερευνήτριες χωρίς μεγάλη εμπειρία (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

¹ Τα ονόματα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν είναι ψευδώνυμα.

Οι ερωτήσεις αφορούσαν, πέρα από δημογραφικού τύπου ζητήματα, το επίπεδο γλωσσικής επάρκειας στις δύο γλώσσες, μοτίβα γλωσσικής χρήσης με διάφορες κατηγορίες συνομιλητών (εντός και εκτός σπιτιού, στην Ελλάδα και στην Αλβανία), τις γλωσσικές ιδεολογίες των συμμετεχόντων, καθώς και πρακτικές ενίσχυσης της εθνοτικής αλλά και της ελληνικής γλώσσας.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν κάποιες το διάστημα Απρίλιος-Μάιος και κάποιες τον Σεπτέμβριο του 2022, σε μέρη τα οποία επέλεξαν οι ίδιες οι οικογένειες (κατά κανόνα στο χώρο κατοικίας τους, με μία εξαίρεση). Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν χωριστά με τον γονέα και το παιδί.

Λόγω του περιορισμένου χώρου, στο παρόν κείμενο θα επιχειρήσουμε μια περιληπτική αποτύπωση της γλωσσικής πολιτικής που εφαρμόζουν οι οικογένειες εστιάζοντας μόνο στην *επικοινωνία μεταξύ των μελών της οικογένειας* και το πώς διαφαίνεται ο καθοριστικός ρόλος που παίζουν τα παιδιά.

4. Γλωσσικές πρακτικές στην οικογένεια

Προτού συζητήσουμε τα μοτίβα γλωσσικής χρήσης των οικογενειών του δείγματος, πρέπει εδώ να πούμε ότι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις γονείς και παιδιά εκφράστηκαν με πολύ θετικό τρόπο για την ανάγκη να διατηρηθεί η εθνοτική γλώσσα (ως στοιχείο ταυτότητας, για να διασφαλιστεί η δυνατότητα επικοινωνίας με τους στενούς συγγενείς στην Αλβανία, αλλά και ως ένα εφόδιο για τη ζωή των παιδιών γενικότερα). Οι οικογένειες έχουν στενή επαφή με τη χώρα καταγωγής (τα παιδιά επισκέπτονται συγγενείς στις διακοπές άλλα για μεγαλύτερο και άλλα για μικρότερο χρονικό διάστημα) και διατηρούν επαφή με τη γλώσσα -σε ποικίλους βαθμούς- μέσω της ανάγνωσης βιβλίων ή περιοδικών, της ακρόασης τραγουδιών, της παρακολούθησης εκπομπών ή ταινιών από αλβανικά κανάλια, το διαδίκτυο κλπ. Όπως προαναφέρθηκε, τρία από τα κορίτσια παρακολούθησαν ή παρακολουθούν μαθήματα στο κοινοτικό σχολείο, όχι όμως για περισσότερα από δύο χρόνια.

Περνώντας στις γλωσσικές πρακτικές στην οικογένεια, διαπιστώνουμε καταρχήν ότι τα ευρήματά μας συμβαδίζουν με τις τάσεις που παρατηρούνται στη βιβλιογραφία αναφορικά με τις διαφορές που παρατηρούνται με βάση την ηλικία των συνομιλητών: τα παιδιά γνωρίζουν και χρησιμοποιούν την εθνοτική γλώσσα σε μικρότερο βαθμό από ό,τι οι γονείς τους και, όταν τη μιλούν, αυτό γίνεται συνήθως με μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα (Gogonas, 2009· Χατζηδάκη & Ξενικάκη, 2011· Wright & Kurtoglu-Hooton, 2006). Για παράδειγμα, σε όλες τις οικογένειες (με μία εξαίρεση, τον Κλεβίστ), τα αδέρφια επικοινωνούν μεταξύ τους κυρίως στην ελληνική γλώσσα.

Όσον αφορά την *επικοινωνία ανάμεσα σε συζύγους*, μόνο οι γονείς της Κατερίνας και της Ισαβέλλας -και τα παιδιά τους- αναφέρουν ότι χρησιμοποιούν και τις δύο γλώσσες συστηματικά. Πρόκειται για γονείς με πολλά χρόνια παραμονής στην Ελλάδα που, κατά δήλωσή τους, αισθάνονται άνετα και στις δύο γλώσσες και εκφράζονται πολύ θετικά για την εμπειρία τους στην Ελλάδα. Το κριτήριο επιλογής γλώσσας φαίνεται να είναι η «ευκολία» έκφρασης, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στα παραθέματα 1 και 2:

(1)

Εμείς διαλέγουμε τις πιο εύκολες λέξεις και χρησιμοποιούμε τις πιο εύκολες λέξεις, αλβανικά ελληνικά (γέλια), ό,τι είναι, δεν ξεχωρίζουμε, ανάλογα τη διαθεσιμότητα. (πατέρας Ισαβέλλας)

(2)

Και του λεξ «Καλησπέρα» και «Στο καλό» του λεξ αλβανικά. Τα μιλάς στη μέση μέση. Στα ελληνικά «Ηρθα» και μετά «Κουράστηκες;» μπορεί να το ρωτήσω στα αλβανικά, δηλαδή όπως μου 'ρθει τη στιγμή. (μητέρα Ισαβέλλας)

Οι άλλοι γονείς υποστηρίζουν πως μιλούν κυρίως αλβανικά μεταξύ τους, επικαλούμενοι είτε τη χαμηλότερη επάρκειά τους στην ελληνική γλώσσα είτε την επιθυμία να αποτελέσουν ένα γλωσσικό πρότυπο για τα παιδιά τους.

(3)

Είναι η γλώσσα μας, δεν μπορούμε να το πούμε αλλιώς εμείς, δεν ξέρουμε ελληνικά καθαρά και πρέπει να μιλάμε τη γλώσσα μας. (μητέρα Σουζάννας)

(4)

Ερευνήτρια: Με τον σύζυγο σας τι γλώσσα μιλάτε συνήθως;
Μητέρα Κλαούντιας: Συνήθως αλβανικά μιλάμε.
Ερευνήτρια: Μιλάτε και ελληνικά;
Μητέρα Κλαούντιας: Ναι, βέβαια, αλλά συνήθως αλβανικά μιλάμε. Το κάνουμε πιο πολύ και για τα παιδιά.

Το ζήτημα γίνεται πιο σύνθετο, όταν κανείς εξετάσει τα μοτίβα επικοινωνίας *ανάμεσα σε γονείς και παιδιά*, τα οποία σχετίζονται και με τις μορφές που παίρνει η ενδεχόμενη γλωσσική διαχείριση. Σε όλες τις οικογένειες χρησιμοποιούνται και οι δύο γλώσσες, αλλά διαφέρουν, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, ο βαθμός στον οποίο επιδιώκεται η χρήση της Αλβανικής αλλά και ο βαθμός στον οποίο τα παιδιά ανταποκρίνονται στην επιλογή των γονέων.

Στις οικογένειες της Ισαβέλλας, της Κατερίνας και της Κλαούντιας οι γονείς δεν αναφέρουν συστηματική και εμπρόθετη χρήση της Αλβανικής όταν μιλούν με τα παιδιά τους. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις, και οι δύο γλώσσες χρησιμοποιούνται αυθόρμητα, ενδεχομένως με κάποια μικρή υπεροχή της Ελληνικής, χωρίς οι γονείς να δείχνουν πως ενοχλούνται από αυτό, η διαγλωσσικότητα (translanguaging, Τσοκαλίδου, 2017) φαίνεται να αποτελεί τη φυσιολογική μορφή επικοινωνίας για αυτές τις οικογένειες.

(5)

Ερευνήτρια: Ωραία, όταν εσύ μιλάς στους γονείς σου, ας πούμε, τους ρωτάς κάτι, συνήθως σε ποια γλώσσα τους μιλάς;
Κατερίνα: Αν είναι να ζητήσω κάτι, ελληνικά. Και αλβανικά τους μιλάω. Και στην μικρή αδερφή το ίδιο. Δεν ξέρει τόσο καλά αλβανικά αλλά κάποια βασικά πράγματα τα ξέρει, εντάξει.
Ερευνήτρια: Οι γονείς σου επιμένουν να μιλάς αλβανικά μαζί τους;
Κατερίνα: Δεν είναι ότι είναι πιεστικοί ότι... Μιλάμε, βγαίνει αυθόρμητα, μιλάμε, γιατί και οι ίδιοι μιλάνε και αλβανικά και ελληνικά, για αυτό δε θα είναι πιεστικοί σε κάτι τέτοιο, ό,τι «πρέπει να μάθει» και αυτά. Εγώ η ίδια, εγώ την ξέρω και τα μιλάμε και τα δύο και συνεννοούμαστε.

Από την άλλη, οι γονείς της Κλαούντιας είχαν αποφασίσει να στραφούν στη χρήση των ελληνικών ήδη πριν από τη γέννησή της, προκειμένου να μη δυσκολευτεί ο μεγαλύτερος αδερφός της στο σχολείο. Σήμερα, η χρήση της Αλβανικής από γονείς προς παιδιά φαίνεται να είναι περιθωριακή και να υποστηρίζεται κυρίως από τον πατέρα.

(6)

Συνήθως η μητέρα μου μου μιλάει τις περισσότερες φορές ελληνικά, αλλά ο πατέρας μου μερικές φορές μου μιλάει αλβανικά. (Κλαούντια)

Στις τρεις αυτές οικογένειες, η χρήση της ελληνικής γλώσσας ως κυρίαρχης γλώσσας του σπιτιού φαίνεται να συνδέεται με τις εμπειρίες και τα βιώματα των γονέων από την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Η μεν μητέρα της Κλαούντιας ήρθε σε εφηβική ηλικία στην Ελλάδα και μάλιστα παρακολούθησε και δύο τάξεις σε ελληνικό σχολείο, οι δε γονείς της Κατερίνας και της Ισαβέλλας υποστηρίζουν ότι έχουν ενταχθεί πλήρως στην ελληνική κοινωνία τόσο σε επαγγελματικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο και δεν αισθάνονται πλέον ξένοι. Με βάση αυτά, προβάλλουν μια σύνθετη ταυτότητα που αντανακλάται και στη γλωσσική τους συμπεριφορά.

(7)

Ερευνήτρια: Γενικότερα, επιμένετε να μιλάνε τα παιδιά μαζί σας ή με άλλους Αλβανούς αλβανικά;
Πατέρας Ισαβέλλας: Όχι δεν επιμένω σε αυτό, δεν το επιβάλλω σε αυτό.

Μητέρα Ισαβέλλας: Ποτέ στη ζωή μας.
Πατέρας Ισαβέλλας: Εγώ επιμένω να ξέρουν την αλβανική γλώσσα, αλλά δεν τους επιβάλλω ποια γλώσσα να λένε. Να λένε όποια γλώσσα γουστάρουν. Όπως σου είπα και τότε, νιώθω την Ελλάδα σαν πατρίδα μου και το ίδιο. Όμως δεν την νιώθω για να το λέω, επειδή την αγαπώ. Δεν νιώθω διαφορά την Ελλάδα με την Αλβανία. Νιώθω σαν να είμαστε στη δική μας χώρα. (έμφαση δική μας)

Σε αντίθεση με τις τρεις αυτές οικογένειες, οι υπόλοιποι γονείς αναφέρουν ότι επιδιώκουν ή επεδίωκαν τη συστηματική χρήση της Αλβανικής με τα παιδιά τους. Ωστόσο, οι προσπάθειες τους αυτές συναντούν διαφορετική ανταπόκριση από εκείνα, με αποτέλεσμα σε κάποιες περιπτώσεις οι γονείς να 'συμμορφώνονται' προς την προτίμηση των παιδιών.

Καταρχήν, οι οικογένειες του Κλεβίστ και του Έντι διαφέρουν από όλες τις άλλες, καθώς η αλβανική γλώσσα είναι ο κυρίαρχος κώδικας επικοινωνίας στην οικογένεια. Ειδικά στην πρώτη περίπτωση, ο Κλεβίστ μιλά κυρίως αλβανικά και με τον μεγαλύτερο αδερφό του που φαίνεται να έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην συμπεριφορά του αυτή.

(8)
Καμιά φορά απαντάνε ελληνικά, σπάνια. Περισσότερο δηλαδή μιλάνε αλβανικά. (μητέρα Κλεβίστ)

(9)
Με τον αδερφό μου μιλάμε αλβανικά πολύ. Βασικά, αυτός μου μιλάει περισσότερο αλβανικά και εγώ απαντάω, γιατί αφού ακούω μια αλβανική ερώτηση, τότε κι εγώ απαντάω αλβανικά. (Κλεβίστ)

Η επιμονή των γονέων και η συστηματική χρήση της εθνοτικής γλώσσας έχουν αποδώσει καρπούς, με αποτέλεσμα σήμερα τα παιδιά τους να την έχουν κατακτήσει σε υψηλό επίπεδο και να τη χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό τόσο εντός όσο και εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος.

Αντίθετα, στις οικογένειες της Λέας, της Ελένης και της Σουζάνας παρατηρείται οι γονείς να χρησιμοποιούν κυρίως αλβανικά όταν απευθύνονται στα παιδιά αλλά εκείνα να απαντούν κυρίως στα ελληνικά. Και στις τρεις περιπτώσεις, οι γονείς αποδέχονται αυτήν την κατάσταση, αλλά δείχνουν να τοποθετούνται διαφορετικά απέναντι σε αυτήν την πρακτική, ανάλογα με το εάν θεωρούν τα παιδιά τους επαρκείς χρήστες της γλώσσας ή όχι. Έτσι, από τη μια, οι γονείς της Λέας που άσκησαν συστηματική γλωσσική διαχείριση υπέρ της αλβανικής γλώσσας τα πρώτα χρόνια της ζωής των παιδιών τους, θεωρούν ότι το επίπεδό τους στα αλβανικά είναι ικανοποιητικό και έτσι δεν έχουν λόγο να επιμένουν να χρησιμοποιούν κι εκείνα την εθνοτική γλώσσα μαζί τους.

(10)
Ερευνήτρια: Όταν τα παιδιά ήταν μικρά, πριν πάνε σχολείο, τι γλώσσες τους μιλούσατε;
Πατέρας Λέας: Αλβανικά, πάντα αλβανικά. Αν μιλούσες ελληνικά, δε θα ήξεραν αλβανικά.

(11)
Ερευνήτρια: Επιμένετε να μιλάνε τα παιδιά μαζί σας αλβανικά;
Πατέρας Λέας: Όχι, γιατί επικοινωνούν, ποτέ. Είχαμε ξεκινήσει από την αρχή.

Στην περίπτωση των άλλων δύο κοριτσιών, οι μητέρες αιτιολογούν τη χρήση της ελληνικής από τα παιδιά τους ως φυσικό επακόλουθο της δυσκολίας που έχουν να εκφραστούν στα αλβανικά.

(12)
Ερευνήτρια: Επιμένετε να μιλάνε τα παιδιά αλβανικά;
Μητέρα Ελένης: Επιμένω και τους μιλάω αλβανικά.
Ερευνήτρια: Και εκείνα τι γλώσσα σας μιλάνε;
Μητέρα Ελένης: Ελληνικά.
Ερευνήτρια: Και πώς το βλέπετε αυτό, το ότι σας απαντάνε στα ελληνικά;
Μητέρα Ελένης: Το κάνουν όχι επειδή δε θέλουν, δεν τα καταλαβαίνουν. (έμφαση δική μας)

(13)

- Ερευνήτρια: Συνήθως σε ποια γλώσσα μιλάτε στα παιδιά;
Μητέρα Σουζάνας: Αλβανικά, αλβανικά το λέμε εμείς και με έρχεται αλβανικά, αυτοί όμως καταλαβαίνουν αλβανικά τι λέμε και έχουν δυσκολίες να το πούνε, να το μιλάνε, αυτό. (έμφαση δική μας)
- Ερευνήτρια: Οπότε, όταν τα παιδιά σας μιλάνε, θέλουν να σας ρωτήσουν κάτι συνήθως...
Μητέρα Σουζάνας: Συνήθως ελληνικά το λένε, για να είναι σίγουρο αυτό που λένε. Ναι συνήθως ελληνικά.
- Ερευνήτρια: Και χρησιμοποιούν αλβανικά;
Μητέρα Σουζάνας: Λίγο, λίγο, κάνουνε λίγο.

Βέβαια, η προτίμηση των παιδιών τους για την ελληνική γλώσσα φαίνεται ότι επηρεάζει και τις επιλογές των γονέων είτε σε επίπεδο συνομιλίας είτε γενικότερα. Η μητέρα της Ελένης, ενώ από τη μια υποστηρίζει ότι «επιμένει» και μιλάει στα παιδιά της αλβανικά (βλ. παράθεμα 12), από την άλλη αναφέρει ότι η γλώσσα που κυριαρχεί στο σπίτι είναι τα ελληνικά και ότι, ακόμη και όταν ξεκινάει η συνομιλία στην αλβανική γλώσσα, σύντομα επικρατεί η ελληνική:

(14)

- Ερευνήτρια: Τι γλώσσες μιλάτε στο σπίτι;
Μητέρα Ελένης: Ελληνικά, πολύ ελληνικά.
Ερευνήτρια: Τι γλώσσα μιλάτε συνήθως στα παιδιά;
Μητέρα Ελένης: Αλβανικά το ξεκινάμε και μετά ελληνικά. Το γυρνάμε και απαντάνε ελληνικά.
Ερευνήτρια: Όταν τα παιδιά σας ρωτούν κάτι σε ποια γλώσσα σας μιλούν συνήθως;
Μητέρα Ελένης: Ελληνικά μας ρωτάνε και οι δύο. Ο μικρός, η μεγάλη ρωτάει κάποιες φορές και αλβανικά.

Επίσης, η μητέρα της Σουζάνας αναφέρεται εκτενώς στην κριτική που δέχεται από συγγενείς στην Αλβανία, επειδή το επίπεδο των παιδιών της στα αλβανικά δεν είναι αυτό που θα περίμεναν. Η ίδια τονίζει πως, αν και αυτή κι ο άντρας της μιλούν τη γλώσσα στο σπίτι, είναι φυσικό ότι τα παιδιά θα έχουν ως κυρίαρχη γλώσσα τα ελληνικά, εφόσον μεγαλώνουν στην Ελλάδα. Μάλιστα, δίνει και παραδείγματα του πώς ‘εξαναγκάστηκαν’ κατά κάποιον τρόπο να στραφούν στα ελληνικά, εφόσον τα παιδιά της έδειχναν να μην καταλαβαίνουν:

(15)

Παράδειγμα στις φίλες, όταν μιλάς στην παρέα, και λες, έφυγα Αλβανία, «Γιατί δεν τα μιλάς τα παιδιά στη γλώσσα μας στο σπίτι;» του λέω «Όταν πήγαμε, τότε δεν ήξεραν». Τους λέω «στο σπίτι αλβανικά μιλάμε με τον άντρα μου». Και πολλές φορές μιλάγαμε αλβανικά και τα παιδιά έλεγαν τα παιδιά συνέχεια «Μαμά, τι λέτε εσείς οι δύο μπρρ μπρρ μπρρ;». Και εσύ τώρα, να σου πω λέξεις στα αλβανικά να κάτσεις εκεί, καταλαβαίνεις κάτι; Ίδια θέση ήταν και τα παιδιά μου, «Τι λέτε μαμά;». Πολλές φορές, η (όνομα κόρης) είναι πιο έξυπνη, «Μαμά τι λέτε; μπρρ μπρρρ δεν καταλαβαίνω τι λέτε». (μητέρα Σουζάνας)

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι στις δύο αυτές περιπτώσεις οι γονείς συμμορφώνονται προς τη γλωσσική προτίμηση των παιδιών και, μολονότι θέλουν αυτά να αποκτήσουν ευχέρεια στην εθνοτική γλώσσα, δεν το επιδιώκουν μέσω της συστηματικής χρήσης της. Αυτό είναι, κατά τη γνώμη μας, ένα παράδειγμα του πώς τα παιδιά επηρεάζουν τη γλωσσική πολιτική της οικογένειας: είτε τα ίδια το επιδιώκουν είτε όχι, οι γονείς επικαλούνται τη δική τους αδυναμία να εκφραστούν για να αιτιολογήσουν το γεγονός ότι αποδέχονται την ελληνική ως κώδικα επικοινωνίας μαζί τους.

Ωστόσο, οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν σημαίνουν σε καμία περίπτωση ότι τα συγκεκριμένα παιδιά, που δεν μιλούν συχνά αλβανικά στο σπίτι (Κλαούντια, Λέα, Σουζάνα, Ελένη), δεν χρησιμοποιούν αυθόρμητα την εθνοτική γλώσσα ή δεν τη θεωρούν σημαντική για εκείνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Σουζάνα μιλάει συχνά στο σχολείο αλβανικά με φίλες της, προκειμένου να αποκλείσουν κάποιους από τη συζήτηση, ή ανταποκρινόμενη σε παραινέσεις συμμαθητών της να τους ‘διδάξουν’ αλβανικά:

(16)

Στην τάξη μας επειδή μιλάμε αλβανικά, όταν είμαστε στην τάξη και είναι και οι άλλοι, μας ρωτάνε «τι σημαίνει αυτό, τι σημαίνει εκείνο» [...] μπαίνει κάποιος στην τάξη και πετάει μία «καλημέρα» στα αλβανικά, και του λέμε «δεν είναι έτσι» και «αυτό σημαίνει αυτό». (Σουζάνα)

Επίσης, η Κλαούντια, παρά τις αδυναμίες της, χρησιμοποιεί αλβανικά για να βοηθήσει νεοφερμένο συμμαθητή της να μάθει ελληνικά, και φαίνεται ότι αυτό την κινητοποιεί περισσότερο για να βελτιώσει τις δεξιότητές της στη γλώσσα αυτή.

Τέλος, συναντήσαμε αρκετές ενδείξεις για αυτενέργεια των παιδιών όσον αφορά την ανάπτυξη της Αλβανικής. Ακούν αλβανικά τραγούδια, αναζητούν πληροφορίες γύρω από τη χώρα στο διαδίκτυο, προσπαθούν να βελτιώσουν τις γνώσεις τους και να επικοινωνήσουν καλύτερα καταφεύγοντας σε κάποιον γνώστη της γλώσσας ή σε μηχανές αναζήτησης στο κινητό, κλπ. Κάποια παιδιά, όπως η Κατερίνα, ο Κλεβίστ κι η Λέα, έδειξαν από μικρή ηλικία ενδιαφέρον για τη γλώσσα, τόσο για την προφορική όσο και για τη γραπτή μορφή της, και οι γονείς τους ανταποκρίθηκαν παρέχοντάς τους περισσότερα ερεθίσματα.

Συνοψίζοντας τη σύντομη αυτή αναφορά, θα θέλαμε να τονίσουμε την πολυπλοκότητα των τρόπων με τους οποίους συνδέονται οι γλωσσικές πρακτικές των μελών της οικογένειας εντός και εκτός οικογενειακού περιβάλλοντος, οι γλωσσικές ιδεολογίες τους αλλά και ζητήματα γλωσσικής επάρκειας και γλωσσικής ανάπτυξης. Η καταγραφή πληροφοριών που αφορούν μόνο ορισμένα από αυτά τα ζητήματα αποδεικνύεται ανεπαρκής για να αποκαλύψει τα σύνθετο τοπίο της οικογενειακής γλωσσικής πολιτικής.

Βιβλιογραφία

Chatzidaki, A., & Maligkoudi, C. (2013). Family language policies among Albanian immigrants in Greece. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 16 (6), (675-689).

Chatzidaki, A., Maligkoudi, C. & Mattheoudakis, M. (2021). Albanian immigrant parents supporting community language maintenance: the “hows” and “whys”. In Mattheoudakis, M., Griva, E. & Moutzi, M. (eds) *Migration and Language Education*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Chatzidaki, A., & Maligkoudi, C. (2023). Community language schools and agency in minority language transmission. In Gogonas, N. (ed) *Teaching and learning Heritage Languages in Greece and Cyprus*, Cambridge Scholars Publishing.

Curdt-Christiansen, X. L. (2018). Family Language Policy. In Tollefson, W. & Pérez-Milans, M. (eds.) *The Oxford Handbook of Language Policy and Planning*, Oxford University Press

Fogle, L. & King, K. (2013). Child Agency and Language Policy in Transnational Families. *Issues in Applied Linguistics*, 19, (1-25).

Gkaintartzi A., Chatzidaki A., & Tsokalidou, R. (2014). Albanian Parents and the Greek Educational Context: Who is Willing to Fight for the Home Language? *International Journal of Multilingual Research*, 8 (4), (291-308).

Gogonas, N. (2009). Language Shift in Second-Generation Albanian Immigrants in Greece, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 30 (2), (95-110).

Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). Εισαγωγή στην Ποιοτική Έρευνα. Στο Ίσαρη, Φ. & Πουρκός, Μ. (επιμλ) *Ποιοτική μεθοδολογία έρευνας*, Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

King, K. A. (2016). Language policy, multilingual encounters, and transnational families. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 37 (7), (726–733).

- King, K. A., Fogle, L., & Logan-Terry, A. (2008). Family Language Policy. *Language and Linguistics Compass*, 2 (5), (907–922).
- Lanza, E. & Lomeu Gomes, R. (2020). Family language policy: Foundations, theoretical perspectives and critical Approaches. In Schalley, A. C. & Eisenclas, S. A. (eds) *Handbook of Home Language Maintenance and Development*, De Gruyter Mouton
- Maligkoudi, C. (2013). Attempts to maintain the Albanian language in Greece through collective efforts. The case of Albanian Language Courses. *Albanohellenica*, 5, (297-306).
- Palviainen, A. (2020). Future prospects and visions for family language policy research. In Schalley, A. C. & Eisenclas, S. A. (eds) *Handbook of Home Language Maintenance and Development*, De Gruyter Mouton.
- Smith-Christmas, C. (2020). Child agency and home language maintenance. In Schalley, A. C. & Eisenclas, S. A. (eds) *Handbook of Home Language Maintenance and Development*, De Gruyter Mouton.
- Spolsky, B. (2004). *Language policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spolsky, B. (2009). *Language Management*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spolsky, B. (2012). Family language policy – the critical domain. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 33 (1), (3-11).
- Τζωρτζινάκη, Δ. (2023). Η Οικογενειακή Γλωσσική Πολιτική σε οικογένειες μεταναστών μέσα από την οπτική παιδιών εφηβικής ηλικίας. Διπλωματική εργασία στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Επιστήμες Αγωγής» του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης (ειδίκευση: *Γραμματισμός, αφήγηση, και διδασκαλία της Ελληνικής ως πρώτης, δεύτερης ή ξένης γλώσσας*).
- Τσοκαλίδου, Ρ. (2017). *SiDaYes. Πέρα από τη διγλωσσία στη διαγλωσσικότητα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χατζηδάκη, Α. & Ξενικάκη, Ι. (2011). Διγλωσσική ικανότητα και γλωσσική επιλογή σε εφήβους με μεταναστευτικό υπόβαθρο. *Επιστήμες Αγωγής*, 3, (179-200).
- Wilson, S. (2020). Family language policy through the eyes of bilingual children: the case of French heritage speakers in the UK. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 41 (2), (121-139).
- Wright, S. & Kurtoglu-Hooton, N. (2006). Language maintenance: the case of a Turkish-speaking community in Birmingham. *International Journal of the Sociology of Language*, 181 (43-56).

ⁱ Ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει τόσο τις συγκεκριμένες πολιτικές των οικογενειών όσο και το γενικότερο επιστημονικό πεδίο. Θα χρησιμοποιούμε κεφαλαία για το πεδίο και πεζά για το αντικείμενο μελέτης.

ⁱⁱ Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο διπλωματικής εργασίας για το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών «Επιστήμες Αγωγής» του ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης.